

УДК 376. 545

Лаврінєнко Л. І.

ДИТЯЧА ОБДАРОВАНІСТЬ ТА ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

*У кожній людині є сонце, треба
дати тільки можливість їй світити*
Сократ

У статті з історичної точки зору в хронологічній послідовності розглянуто питання дослідження проблеми дитячої обдарованості та її психологічних проявів з урахуванням різних психолого-педагогічних поглядів відомих науковців світу, висвітлено питання сутності понять "обдарованість", "обдарована дитина". Акцентується увага на публікації науковців щодо вимогливості обдарованих дітей до себе, аналізуються робочі концепції вчених щодо цілісного підходу розуміння обдарованості та її подальшого розвитку.

Ключові слова: обдарованість, обдарована дитина, дослідники, педагог, здібності, інтелект, навчання, виховання, концепція.

Постановка проблеми. Урахування психолого-педагогічних поглядів видатних науковців в історичній ретроспективі на проблему дитячої обдарованості дасть можливість досягти позитивних результатів щодо раннього виявлення, навчання і виховання обдарованих і талановитих дітей, що становить одне із головних завдань удосконалення системи освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу значущість для проведеного дослідження мають праці, в яких розкриваються питання розвитку інтелектуального та творчого потенціалу особистості (О. Антонова, Є. Белова, Д. Богоявленська, І. Бех, Л. Божович, А. Доровський, О. Кульчицька, Н. Лейтес, Н. Поддьяков, А. Запорожець, А. Савенков, Н. Максимчук, О. Матюшкін); педагогічної підтримки обдарованих дітей і молоді (Г. Анохіна, А. Балацінова, М. Гур'янова, Т. Янченко та ін.).

Метою написання статті є історичний аналіз дослідження проблеми дитячої обдарованості та її психологічних проявів, особливості навчання та виховання обдарованих дітей в Україні.

Виклад основного матеріалу. Обдарованість – одна з таємниць особистості. Термін цей походить від слова "дар", "даровано", "дано" – безкоштовно. І ця таємниця завжди вабила. Мабуть, жодне поняття в психології не викликало такого пекучого інтересу, як обдарованість. Що це таке? Від чого залежить? Чим можна пояснити? Поки що чіткої відповіді на ці питання немає, хоча поставлені вони давно. Сучасна психологічна думка взагалі обходить мовчанням питання проблеми, підкреслює, що немає чого займатися тим, що поки не може відкрити наука. Дж. Рензуллі, один з найбільш відомих дослідників даної проблематики, вважає, що треба просто шукати обдарованих дітей, працювати з ними, створювати загальні й індивідуальні програми розвитку і не копатися в тому, що зараз є абсолютно незбагненим. Природа обдарованості не тільки незрозуміла, глибоко прихована, захована для науки, – розібратися в цьому явищі важко і самим творчо обдарованим людям: важко логічним, раціональним шляхом встановити, коли, в який момент виникло пекуче бажання щось зробити, винайти, написати, з'ясувати і т.д.

Останнім часом характерним для сучасної освіти є застосування технологій, які сприяють: а) індивідуалізації навчання (особистісно-орієнтоване навчання); б) діяльнісній активності учнів; в) діалоговій взаємодії між вчителем і учнем (педагогіка співробітництва).

Лише за таких умов можна досягти основних дидактичних цілей нової системи навчання у 12-тирічній школі. При цьому їх значущість полягає у спрямуванні навчального процесу на перетворення кожного учня, за сприятливої для навчання атмосфери, в суб'єкт пізнання, реалізації його творчих потенцій, розвитку обдарованості, креативності, новаторства.

Для виявлення таких дітей вчителі мають бути обізнаними з концепцією обдарованості, розуміти зміст понять "талант", "обдарованість", "здібність", "обдарована дитина", знати психолого-педагогічні особливості обдарованих дітей, види обдарованості, специфіку роботи з такими дітьми.

З питання вивчення обдарованих дітей накопичена значна філософська, психолого-педагогічна, методична література. Своім корінням ця проблема сягає вглиб віків. Зазначимо, що у давні часи великого значення надавали розвитку здібностей дітей, селекції еліти. Платон вважав, що юні обдарування треба навчати окремо, а Конфуцій пропонував інтенсивно розвивати саме таких дітей, бо в них вбачав гарантію майбутнього нації. Сократ же наголошував на процесі інтелектуального становлення кожної особистості на ранньому етапі її розвитку.

У християнській філософії Середньовіччя розуміння обдарованості асоціювалось з творчістю і пов'язувалось з розумінням Бога, як творця світу, діяльність людини ж немов постійно звернена до Бога і обмежена ним. В епоху Відродження акцент розуміння обдарованості проектується на людину як самостійного творця і починаються антропологічні дослідження різних аспектів творчої діяльності.

Зародки ідеї про психічні особливості людини і, зокрема, про здібності можна зустріти також у філософських працях учених Сходу (Аль-Фарабі, Ібн Сіна та ін.), учених епохи Відродження (Х. Уарте, Я. А. Коменський) і Просвітництва (Дж Локк, Р. Декарт).

Психологічне вивчення проблеми обдарованості почалося в кінці XIX – на початку XX ст. Їй присвятили свої дослідження зарубіжні вчені (Ф. Гальтон, Е. Мейман, А. Біне, В. Штерн та ін.). Вони внесли вагомий вклад в експериментальну та прикладну частину вивчення обдарованих дітей, зокрема, ними розроблені тести діагностики обдарованості.

Паралельно, щоправда, існувала й прямо протилежна точка зору, відповідно до якої ніякого дару (ні божественного, ні вродженого) взагалі не існує. Ця ідея знайшла своє вираження в терміні "tabula rasa" (лат. "чиста дошка"). Дитина подібна "чистій дошці", без усяких знаків та ідей, і немає ніякої, ні божественної, ні спадкоємної схильності до розумової або якої-небудь іншої діяльності. Реальна практика свідчила про те, що розумові, творчі здібності людей не рівні й відмінності ці проявляються вже в дитинстві. Діапазон їх дуже широкий – від розумової відсталості до високого ступеня обдарованості. Пояснити ці розходження тільки впливом середовища й виховання неможливо. Особливо, коли мова йде про видатні прояви обдарованості, що рідко зустрічаються.

Термін "обдарований" був уперше вжитий А.Трем у 1839 р. у розумінні слова "геній". Стосовно обдарованості існує дві протилежні точки зору. Перша – соціальна: більшість людей від народження однаково наділені розумом і різниця у рівні їхніх здібностей зумовлена різницею життєвих умов (Дж. Локк, К.А. Гельвецій) і обдарованість – поширене явище (В.П. Ефроїмсон). Друга – генетична: обдарованість – вроджене, досить рідкісне явище, що успадковується від батьків і навіть через покоління (Ф. Гальтон, Р. Стернберг). Суперечність цих поглядів зникає, якщо вважати, що потенційна обдарованість щодо відношення до різних видів діяльності притаманна багатьом дітям, тоді як актуальну обдарованість демонструють лише незначна частина дітей. Обдарованість у певній діяльності може виникати стихійно й далі розвиватись за сприятливих або затухати за несприятливих умов. Тому в практичній роботі з обдарованими дітьми замість поняття "обдарована дитина" доцільніше використовувати словосполучення "ознаки обдарованості дитини" або "дитина з ознаками обдарованості".

З позиції дидактики нас цікавить не обдарованість особистості в цілому, а лише розумова і творча обдарованість (інтелектуальні й креативні здібності), адже саме творчі особистості є носіями науково-технічного прогресу. Щодо інтелектуальної обдарованості слід зазначити, що найважливішою вважається концепція Р. Стернберга, згідно з якою інтелект має три аспекти – аналітичний, творчий і практичний. Кожен з них може бути домінантним або рецесивним в інтелекті конкретної людини. Обдарованість, на думку Р.Стернберга, багатовимірне утворення, її не можна зводити ні до коефіцієнта інтелектуальності, ні до креативності, ні до мотивації. Вона завжди унікальна, тому вчителю треба враховувати різноманітність форм її вияву.

Дж. Рензулі "обдарованість" вважає результатом поєднання інтелектуальних здібностей вище середнього рівня, творчого підходу та наполегливості [3, с. 143]. А. Танненбаум визначає обдарованість як поєднання високого рівня загального інтелекту, впливу середовища, талану (везіння). За О.І. Кульчицькою, обдарованість – системно-особистісне утворення, зумовлене природними особливостями організму людини (сенсорні, моторні, інтелектуальні компоненти високої енергетичності). Вона вважає, що обдарованість як системне утворення складається з високого рівня інтелекту творчих здібностей і мотиваційного компонента [1, с. 18-21].

В офіційній доповіді держвідділу освіти Конгресу США (1972 р.) було запропоновано визначення, яким і досі користуються американські фахівці: обдарованими і талановитими учнями є ті, котрі, за оцінкою професіоналів, внаслідок значних здібностей володіють потенціалом до високих досягнень. Діти, схильні до високих досягнень можуть не виявити здібностей одразу, але мати потенції до них у будь-якій із галузей. Зокрема, це можуть бути: а) загальні інтелектуальні здібності; б) конкретні академічні здібності; в) творче або продуктивне мислення; г) лідерські здібності; д) художні і виконавська майстерність; е) психомоторні здібності тощо [2, с. 82].

Обдарованість – це системна якість психіки, що розвивається протягом життя і визначає можливість досягнення людиною більш високих результатів в одній або декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми. Отже, обдарована дитина – та, яка виділяється яскравими, очевидними, іноді видатними досягненнями (або має передумови для цього) у тому або іншому виді діяльності. У свою чергу необхідним і актуальним у наші дні є розвиток обдарованості – результат складної взаємодії спадковості (природних задатків) і соціального середовища, опосередкованої діяльністю дитини.

Обдарованість – якісно своєрідне сполучення здібностей, від якого залежить ймовірність більшого чи меншого успіху під час виконання тієї чи іншої діяльності. Загальновизнаними є сформульовані три ознаки здібностей: 1) індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють людину від інших людей; 2) особливості по відношенню до успішності виконання діяльності; 3) здатність до оволодіння новими знаннями та уміннями. Н.С. Лейтес під терміном "обдарованість" розуміє набір здібностей. Він вважає, що дитяча обдарованість виявляється у схильності до праці, у гострій потребі дитини займатись певним видом діяльності. До того ж не будь-яка діяльність розвиває, а лише та, у процесі якої виникають позитивні емоції. За Л.І. Слободянюк, обдарованість – це не лише своєрідне поєднання здібностей людини, а ще й сукупність її особистісних характеристик. В.С. Чудновський і В.С. Юркевич визначають обдарованість як високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей [6, с. 23].

Одні автори намагаються розглядати конкретні види діяльності, в яких виявляються неабиякі здібності дитини (математика, музика, живопис). У відповідності з цим диференціюють математичну,

музичну та інші види обдарованості. Інші дослідники аналізують здатність більш загального плану, не настільки тісно пов'язані з різними формами професійної діяльності. Диференціюють психомоторну, інтелектуальну, творчу, академічну, соціальну та духовну обдарованість. Психомоторна обдарованість тісно пов'язана зі швидкістю, точністю і спритністю рухів, кінестезична – моторної і зоровомоторної координації. Інтелектуальну обдарованість пов'язують з високим рівнем інтелектуального розвитку. Для вимірювання інтелектуальної обдарованості в основному використовують різні варіанти тестів, спрямованих на вимірювання інтелекту. Академічна обдарованість визначається успішністю навчання. Для виявлення дітей, які мають високі здібності в оволодінні основними навчальними дисциплінами (математикою, природознавством) використовують стандартні тести досягнень. Соціальна обдарованість розглядається як складне, багатоаспектне явище, багато в чому визначає успішність у спілкуванні. Для виявлення такої обдарованості використовуються численні стандартизовані методи оцінки рівня і особливостей соціального розвитку: шкали соціальної компетентності, шкали соціальної зрілості, тести на виявлення лідерських здібностей. Духовна обдарованість пов'язана з високими моральними якостями, альтруїзмом. Творча обдарованість визначається тими теоретичними конструкціями, на яких базується саме розуміння творчості. Крім цих видів обдарованості Роберт Стенберг, психолог з Єльського університету, обговорює "практичну обдарованість", яка так рідко визнається школою, що не розглядається як обдарованість узагалі. Люди, які з успіхом застосовують інтелект до навколишньої дійсності, не обов'язково відрізняються в роботі з абстрактними поняттями та академічні здібності не завжди сприяють прояву їх інтелекту. Ключовою особливістю практичної обдарованості Р. Стенберг називає знання своїх слабких і сильних сторін і здатність використовувати ці знання. Ці види обдарованості проявляються по-різному і зустрічають специфічні бар'єри на шляху свого розвитку в залежності від індивідуальних особливостей і своєрідності оточення дитини.

За теорією Х.Гарднера, виділяють 7 видів інтелекту, які майже повністю збігаються з відомими видами обдарованості: 1) лінгвістичний – здатність створювати і передавати інформацію (поети, редактори, журналісти); 2) музичний – здатність виконувати чи створювати музику (виконавці, композитори); 3) логіко-математичний – здатність досліджувати категорії, взаємовідношення, оперувати символами (математики, вчені); 4) просторовий – здатність сприймати, уявляти і створювати просторові композиції (архітектори, інженери, хірурги); 5) тілесно-кінестезичний – здатність виконувати і використовувати рухові навички (танцівники, спортсмени, механіки); 6) інтраособистісний – здатність керувати своїми почуттями, розрізняти, аналізувати і використовувати інформацію у своїй діяльності (письменники, юристи); 7) інтерособистісний інтелект – здатність помічати і розуміти потреби і наміри інших людей, керувати їхніми настроями, передбачати поведінку в різних ситуаціях (політики, педагоги, психоаналітики, політологи.) [2, с. 88].

З середини ХХ століття в зарубіжній психології спостерігається новий сплеск досліджень з проблеми обдарованості, що було обумовлено активізацією психолого-педагогічної практики роботи з обдарованими дітьми. Дослідження проводились, в основному, у двох напрямках: 1) виділення основних факторів, що складають структуру обдарованої особистості і розробка психометричних засобів для її вимірювання; 2) створення моделей розвитку обдарованих дітей.

Ці дослідження набували, у відповідності з соціальним замовленням, все більш виражену практичну спрямованість, пов'язану з розробкою та реалізацією на практиці програм соціальної, психологічної та педагогічної допомоги обдарованим дітям, їх батькам, учителям (Л. Термен, Дж. Рензулі, С.П. Торренс, М. Голд, Д. Сіско, Д. Фельдхьюсен, М. Карне, Х. Пасів, К. А. Текакс, Ф. Фрімен, Л. Халлінгуарт, А. Шведел, Ф. Вільямс та ін.).

У радянській психології інтерес до дослідження природи обдарованості, її виявлення та розвитку в дитячому віці виник в перші післяреволюційні роки і був пов'язаний зі становленням нової радянської школи (П. П. Блонський, Л. С. Виготський, В. В. Зеньковський, Г. І. Россолімо). Проте в подальші півстоліття вивчення обдарованості з ідеологічних причин було припинено. У зв'язку з цим проблема обдарованості в радянській психології почала розроблятися як психологія здібностей тільки в 40-50 рр. ХХ ст. і пов'язана, в першу чергу, з ім'ям Б. М. Теплова [5]. В основу теорії обдарованості автор поклав поняття "здібність". При цьому, на думку вченого, сутність обдарованості виражається не кількісними, а якісними характеристиками здібностей, їх взаємодією та синтезом.

Теоретичними передумовами для розробки проблеми обдарованості у другій половині ХХ століття з'явилися дослідження: мислення і творчості (С. Л. Рубінштейн, В. С. Біблер, В. О. Моляко, М. А. Холодна), загальних і спеціальних здібностей (В. А. Крутецький, Н. С. Лейтес, К. В. Тарасова), розвитку особистості (К. А. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, Д. І. Фельдштейн, В. Е. Чудновський), вікової та педагогічної психології (П. Я. Гальперін, І. В. Дубровіна, А. В. Запорожець, Д. Б. Ельконін), проблемного, розвивального та особистісно-орієнтованого навчання (А. А. Вербицький, О. М. Матюшкін, Т. В. Кудрявцев, В.В. Давидов, Н. І. Чуприкова, І. С. Якиманська).

У 80-ті роки ХХ століття відкривається новий етап у дослідженні проблеми обдарованості. Характерним для нього є цілісний підхід до розуміння обдарованості та її розвитку, представлений у "Робочій концепції обдарованості", розробленій колективом російських учених під керівництвом Д. Б. Богоявленської і В. Д. Шадрікова. Вони виділяють два фактори обдарованості, які, на їхню думку, і є основними: "інструментальний" (характеризує ставлення дитини до дійсності й до своєї діяльності) й "мотиваційний". Особливе місце в російській теорії обдарованості займають концепції творчої обдарованості (О. Матюшкін, М. Шумакова) та концепція вікової обдарованості (Н. С. Лейтес) [5].

У сучасних умовах навчально-виховного процесу вивчення і використання індивідуальних особливостей дітей набувають все більшого значення. Сьогодні завдання освіти більше спрямовані не на оволодіння всезростаючою сумою знань, а на розвиток здібностей і пізнавальних інтересів школярів, підвищення їх активності в пізнавальній і практичній діяльності. Ефективність же такої навчальної роботи залежить, перш за все, від ступеня індивідуалізації пізнавальної діяльності, яка забезпечує відповідність вимог до кожного учня за його можливостями. У нашій країні вивченню природи дитячих здібностей та обдарованості, розробці питань побудови процесу навчання і виховання, спрямованого на всебічний розвиток природних задатків, приділялася недостатня увага. Це пояснюється тим, що протягом 30-80 рр. XX ст. у СРСР панувала ідеологія знеособленого усередненого підходу. Прихильники такої позиції називають даний підхід ідеєю рівних можливостей. Проте останнє передбачає якомога повніше розкриття всіх можливостей кожного і аж ніяк не рівні результати.

За роки існування незалежної Української держави ситуація суттєво змінилася. Серед завдань реформування системи освіти одне з провідних місць посіла проблема формування нової генерації національної еліти. Сьогодні під керівництвом академіка В.О. Моляко та його послідовників О. І. Кульчицької, М. А. Гнатка, О. Л. Музики та ін. в Україні створено вітчизняну наукову школу, яка займається дослідженням проблеми обдарованості та розвитком творчого потенціалу особистості [4].

Висновки. Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних учених дав змогу зробити висновок, що протягом багатьох століть обдарованість розглядалася дещо автономно від соціально-педагогічної практики. Основна увага дослідників була звернена не на сам феномен обдарованості як особистісне утворення або соціально – психологічне явище, а на проблему його походження (божественне чи земне). Основними видами обдарованості було прийнято вважати інтелектуальну та творчу обдарованості. Загалом обдарованість трактувалася як комплекс задатків і здібностей, які за сприятливих умов дозволяють потенційно досягати значних успіхів у певному виді діяльності (чи діяльностей) порівняно з іншими людьми.

Значні зміни в поглядах учених початку XX століття були викликані визнанням наукової діяльності як вищого виду творчості. Велика частина філологів, психологів, педагогів були схильні прояв вищої обдарованості бачити в науковій творчості і науковому мисленні.

Використані джерела

1. Кульчицька О. І. Специфіка дитячої обдарованості [Текст] / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2001. – № 1. – С.18-21.
2. Лейтес Н. С. Одаренные дети [Текст] / Н. С. Лейтес. – М.: АСАДЕМА. – 2007. – 332 с.
3. Рензулли Дж. С., Рис С. М. Модель обогащающего школьного обучения: практическая программа стимулирования одаренности детей. [Текст] / Дж. С. Рензулли, С. М. Рис // Основные современные концепции творчества и одаренности (под ред. Богоявленской Д.Б). – М.: Молодая гвардия, 1997. – 416 с.
4. Робота з обдарованими дітьми. [Електронний ресурс] – Режим доступу: stenyatin.narod.ru/ frames/metodrob/doc/pocibnik.doc. – Назва з екрана.
5. Тарасенко В. Є. Обдарованість у молодшому шкільному віці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua-referat.com. – Назва з екрана.
6. Хуторской А. В. Современная дидактика: учебник для вузов [Текст] / А. В. Хуторской. – СПб.: Питер. – 2001. – 554 с.

Lavrynenko L.

CHILDREN'S TALENT AND ITS PSYCHOLOGICAL IMPLICATIONS: HISTORICAL ASPECTS

The article from a historical perspective in chronological order considers the research on child endowment and its psychological manifestations based on different psychological and educational views of the world famous scientists, highlights the question of the essence of concepts "talent", "gifted child". It is noted that the problem of talent is becoming increasingly important, because early detection, training and education of gifted and talented children is one of the main objectives of improving the system of education nowadays. The article specifies that the conducted in many countries experiments have convincingly shown how difficult it is to rebuild the system of education, to change the attitude of the teacher to the gifted child, to remove barriers that block his talents. Great attention is drawn to an erroneous opinion of some scholars that gifted children do not need adult assistance, special attention and guidance; often creative thinking of a gifted child is seen as a deviation from the norm or negativism. It is noted that because of personal characteristics such children are most susceptible to the evaluation of their activities, behavior and thinking; exposed to a critical attitude not only to themselves but also to the environment.

The attention is paid to the publications of some scholars on scientific rigor of gifted children to themselves who often set unrealistic at the moment problem and as a result have emotional disturbance and destabilizing behavior. The article analyzes some working concepts on a holistic approach to understanding of giftedness and its further development.

Key words: talent, gifted child, researchers, teacher, ability, intelligence, training, education, concept.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2015